

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Tájváltozások társadalmi érzékelésének vizsgálata Duna–Tisza közti mintaterületeken

Ujházy Noémi

Témavezetők:

Dr. Molnárné dr. Biró Marianna, PhD
tudományos munkatárs (ÖK ÖBI)

† Dr. Szabó Mária Ottilia, DSc
ny. egyetemi tanár (ELTE TTK FFI)

Környezettudományi Doktori Iskola

vezető: Dr. Jánosi Imre, DSc, egyetemi tanár (ELTE TTK FI)

Környezeti Földtudomány Program

vezető: Dr. Szabó Csaba, PhD, habilitált egyetemi docens (ELTE TTK FFI)

Budapest, 2020

Bevezetés

A globális környezeti kihívások megoldásában a környezet és társadalom sokrétű kapcsolatának interdiszciplináris kutatása kiemelt szereppel bír. A tájak anyagi változásait emberi és természeti tényezők egyaránt alakítják, de a táj az ember által érzékelt, megélt környezetet is jelenti egyidejűleg (Ingold 2000, Wylie 2000). Az Európai Táj Egyezmény (2000) definíciója szerint *“A táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki”*. A tájak változásait egyének és különböző csoportok természethez, helyhez fűződő viszonyaikból, kulturális értékeikből kifolyólag különféleképpen érzékelik (Benjamin és mtsai 2007, Konkoly-Gyuró 2019). A tájak érzékelése viszont történetileg változó társadalmi diskurzusoktól is függ (Barnes és Duncan 1992, Buijs és mtsai 2006). Különösen releváns különböző társadalmi csoportok tájváltozás-érezékelésének összehasonlító elemzése (Benjamin és mtsai 2007). A tájakat közvetlenül alakító gazdálkodók és a természetvédelemmel foglalkozó szakemberek és kutatók tájváltozás-érezékelésének megismerése, a különbségek és hasonlóságok feltárása alapja lehet egy együttműködésre épülő, fenntartható tájgazdálkodásnak. Emellett a tájváltozásokat különféleképpen megjelenítő és formáló diskurzusok vizsgálata a társadalom és a környezet kapcsolatának átrendeződéseit, és időbeli változásait segíthet megérteni.

Célkitűzések

Doktori dolgozatomban a tájváltozások társadalmi érzékelését két esettanulmányon keresztül, különböző megközelítésekkel és módszerekkel vizsgálom a Duna–Tisza közén, kiemelt figyelmet fordítva a terület vizes élőhelyeinek változásaira.

A) Duna-völgyi főcsatorna társadalmi érzékelésének történeti földrajza

Doktori értekezésem első esettanulmányában a Duna-völgyi főcsatornának és ragadványnevének (Átok-csatorna) történetét kísérem végig, és a 20. század első felének ezzel kapcsolatos környezet-politikai diskurzusait vizsgálom. Ebben a fejezetben fő kérdéseim a következők voltak:

- Hogyan változott a Duna-völgyi főcsatorna és a csatorna menti táj társadalmi érzékelése, különös tekintettel a csatornához köthető utópikus és disztópikus elképzelésekre?
- Milyen tényezők és szereplők voltak meghatározóak Duna-völgyi főcsatorna ragadványneve, az Átok-csatorna név létrejöttében és későbbi használatában?
- Hogyan befolyásolták a terület természeti átalakulásait az egymással versengő különböző környezeti-politikai diskurzusok?

B) Gazdálkodók és természetvédők-kutatók tájváltozás-érzékelése a Duna–Tisza közti homokhátság területén

A második esettanulmányban az utóbbi évtizedek tájváltozásainak érzékelését gazdálkodókkal, természetvédőkkel és kutatókkal készült interjúk alapján tárom fel. Céлом a két csoport (gazdálkodók, természetvédők-kutatók) tájváltozás érzékelésének kvantitatív és kvalitatív módszerekkel történő összehasonlítása volt. A kutatásban vizsgált kérdéseim a következők voltak:

- Különbözően látják-e a gazdák és a természetvédők-kutatók a tájváltozások trendjeit?
- Különböznek-e a gazdák és a természetvédők-kutatók a tájjelemek változásáról alkotott véleményeiket és a tájjelemek értékelését tekintve?
- Különbözik-e a gazdák és a természetvédők-kutatók tájváltozás-érzékelésének csoporton belüli heterogenitása, különös tekintettel a tájjelemek értékelésére?
- Egy kvalitatív elemzésre kiválasztott tájjelem, a zombékos élőhely esetében különbözőképpen érzékelik-e a gazdálkodók és természetvédők-kutatók a tájjelem változását, és különböznek-e a nézeteik a változások okairól és a zombékosok természeti értékeiről?

Anyag és módszerek

Kutatási terület

Doktori értekezésem mindkét részében a Duna–Tisza köze 20. századi tájváltozásainak érzékelését vizsgáltam. A vizsgált táj dinamikusan változó és mozaikos tájhasználatú térség, melyben számos jelentős és jól érzékelhető változás történt. Ezek közül kiemelendő például a talajvízszint jelentős csökkenése, a vizes élőhelyek megfogyatkozása, illetve a nyílt növényzetű homokbuckások kiterjedésnek csökkenése. Értekezésemben két olyan időszakot dolgoztam fel, melynek során a vízjárta területek jelentősen visszaszorultak a térségben: 1) a 20. század elején a lecsapolócsatorna-hálózat kiépülésének időszakát, 2) a nagyfokú szárazodáshoz, homokhátsági tavak, vizes élőhelyek eltűnéséhez vezető talajvízszint-csökkenés időszakát a 20. század utolsó évtizedeiben.

A Duna-völgyi főcsatorna társadalmi érzékelésének vizsgálatakor pedig a főcsatorna és mellékcsatornái által behálózott nagyobb területre fókuszáltam. A gazdálkodók és természetvédők-kutatók tájváltozás-érezékelésének vizsgálatakor a mintaterületem egy 22×30 km-es terület volt a Kiskunsági homokhátság Pesti-sík felőli peremén.

Alkalmazott módszerek

A) Duna-völgyi főcsatorna társadalmi érzékelésének történeti földrajzi vizsgálata

Az értekezés történeti földrajzi fejezetében a *Duna-völgyi főcsatorna történetét elemeztem*, a 19. századi tervektől kezdve a tervek megvalósulásáig a két világháború közötti időszakban, kitérve a csatornarendszer bővítésére és az öntözőrendszerek kiterjesztésére a II. világháború után. A Duna-völgyi főcsatorna korábbi historiográfiáihoz képest sokkal inkább a csatornaépítés és környezet-átalakítás mögötti politikai diskurzusokra és kulturális értékekre fókuszáltam. Kiemelt szerepet kapott az Átokcsatorna név használatának és kontextusának elemzése a forrásokban.

Az elemzéshez használt források korabeli megjelent írott anyagok, újságcikkek, tudományos írások, parlamenti feljegyzések, röpiratokon, térképek. Ezen felül több magyarországi levéltár anyagaiban is kutattam, és kiegészítésképpen helyi lakosok szóbeli visszaemlékezései is feldolgozásra kerültek.

Az elemzések során a diszkurzív módszerek mellett (Glózer 2007), a biográfiai elemzés módszerét (Brannstrom 2012) is alkalmaztam, az Átokcsatorna narratíva egyik fő hangadójának, Dinnyés Lajosnak az életútját követve. Az elemzés fókuszában a vízrajzi és társadalmi folyamatok területi összefonódásának feltárására állt, melyhez a politikai ökológiai szakirodalom 'hidroszociális terület' (*hidrosocial territory*) fogalmát alkalmaztam (Boelens és mtsai 2016).

B) Gazdálkodók és természetvédők-kutatók tájváltozás-érzékelése a Duna–Tisza közti homokhátság területén

56 gazdálkodóval és 17 természetvédő-kutatóval készítettem strukturált és strukturáltalan szakaszokból álló *interjúkat* (Newing 2010), melyek során a *kutatási területre jellemző 40 különböző tájelem* változásának érzékeléséről kérdeztem az interjúalanyokat (pl. tájhasználati-típusok, háziállatok, idegenhonos lágyszárú növények, idegenhonos cserjék és fák, faültetvények, természetes élőhelyek és őshonos növények őshonos állatok, éghajlat változásai).

Az interjúk során két fő kérdésem volt, egyrészt változások érzékelt irányáról (**trend**: sokkal kevesebb/kicsit kevesebb/nem változott/kicsit több/sokkal több), másrészt a változásról alkotott véleményükről (**vélemény**: negatív/semleges/pozitív) kérdeztem az interjúalanyokat. E két adat szorzataként lett kiszámítva egy harmadik érték, a **tájelem-értékelés** (negatív/semleges/pozitív). Az interjúk elemzése során kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmaztam.

A *kvantitatív elemzésben* a következő módszereket használtam: 1) Mann–Whitney-próba, 2) nem-lineáris többdimenziós skálázás (NMDS), 3) konszenzusszámítás (Tastle és Wierman 2007), 4) Spearman rang korreláció a trend és a vélemény válaszok között, 5) Spearman rang korreláció a trend és a megfigyeléshossz adatok között. Az első négy módszerrel a csoportokon belüli és a csoportok közötti különbségek is számszerűsíthetővé váltak, míg az ötödik módszer a tájváltozás-érzékelés időbeli változását mutatja. Az adatok statisztikai elemzése és ábrázolása az R Statisztikai Szoftver segítségével történt.

A *kvalitatív elemzésre* a kvantitatív elemzésben vizsgált 40 tájelem közül egy tájelem, a *zsombékos vizes élőhely* került kiválasztásra. A kvalitatív tartalomelemzés során az interjúrészletek gépelt szövegét több kódolási körben QDA Miner Lite szoftver segítségével elemeztem, külön hangsúlyt fektetve a kvantitatív módszerek kiegészítésére olyan témákban, mint a lokális különbségek kérdése, a változások okai, a használati módok, a közvetlen tapasztalatok megjelenése, a kapcsolódások egyéb tájelemekhez, illetve a vélemények sokszínűsége.

Tézisek

A) Duna-völgyi főcsatorna társadalmi érzékelésének történeti földrajzi vizsgálata

- A csatorna tervei már a 19. század végén megszülettek, de csak az 1910-es években kezdődtek meg a munkálatok. A „mocsárország meghódításának” utópisztikus elképzeléseivel szemben a megvalósult terveket pénzügyi, technikai és környezeti problémák miatt komoly kritikák érték, hozzájárulva a csatorna disztópikus társadalmi érzékeléséhez a 1930-as években.
- A Duna-völgyi főcsatornáról szóló heves viták részét képezték a modernizációról, a konzervativizmusról, a természetvédelemről, az Alföld elsivatagosodásáról és az öntözés kérdéséről kialakuló szélesebbkörű diskurzusoknak, melyben földtulajdonosok, mérnökök, újságírók, természetkutatók és politikusok is részt vettek.
- Az elhibázott csatorna és a csatorna menti táj megjavításának utópisztikus gondolata ugyan már korábban megjelent, de a II. világháború utáni politikai fordulatokat követően vált ismét meghatározóvá.
- Az Átokcsatorna név elterjesztésében Dinnyés Lajos ellenzéki politikus, későbbi miniszterelnök játszott meghatározó szerepet.
- Az Átokcsatorna név a II. világháború után, a vízgazdálkodás átszerveződése, a tervgazdálkodás által támogatott öntözésfejlesztés kapcsán jelenhetett meg hivatalos térképeken vagy akár tudományos diskurzusokban is.
- Doktori értekezésemben megállapítottam, hogy a Duna-völgyi főcsatorna menti táj változásának érzékelése, az ehhez kapcsolódó narratívák és a táj átalakulása szoros kapcsolatban áll egymással, ezáltal a hatalmi hálózatokba illeszkedő, történetileg versengő és változó utópisztikus és disztópikus környezet-politikai diskurzusok a Duna-Tisza közti táj átalakulásait is meghatározták.

B) Gazdálkodók és természetvédők-kutatók tájváltozás-érzékelése a Duna–Tisza közti homokhátság területén

Kvantitatív elemzés eredményei – 40 vizsgált tájelem változásai

- A gazdák és természetvédők-kutatók hasonlóan látták a tájelemek változásának trendjeit a mintaterületen, míg tájelem-értékelésben szignifikáns volt a két csoport közötti különbség. (Mann–Whitney-próba, NMDS ordináció)
- A 40 tájelem többségének változásáról mind a gazdálkodók, mind a természetvédők-kutatók negatív véleménnyel voltak (pl. inváziós lágyszárúak terjedése, tavak eltűnése, vizes élőhelyek állatainak eltűnése, vaddisznó terjedése).
- A tájelem-értékelés azoknál a tájelemeknél mutatott legnagyobb különbséget a két csoport között, ahol az alacsony produktivitás magas természeti értékkel vagy a magas produktivitás alacsony természeti értékkel párosult. (Mann–Whitney-próba, trend-velemény korreláció)
- A gazdálkodók körében nagyobb csoporton belüli heterogenitás volt tapasztalható, mint a természetvédők-kutatók körében. A konszenzuselemzés alapján a két csoport közötti különbség nagyobb volt a tájelem-értékelések, mint a trend adatok esetén. (konszenzusszámítás, valamint NMDS, a trend-velemény korreláció)

Kvalitatív elemzés eredményei – zsombékosok változásai

- A zsombékosok a gazdálkodók és a természetvédők-kutatók többsége szerint is visszaszorultak a térségben, és ennek legfőbb okaként mindkét csoportban a vízhiányt vagy a vízellátottság változását nevezték meg. Az okok között a gazdálkodók emellett tájhasználati változásokat is említettek, a természetvédők-kutatókhoz képest jóval gyakrabban.
- A zsombékosok változásainak érzékelése szorosan összekapcsolódott az egyéb tájelemek és tájváltozási folyamatok érzékelésével. A zsombékosok változása kapcsán a gazdálkodók a kutatásban szereplő negyven tájelem felét megemlítették, közülük leggyakrabban a kaszálót, legelőt, illetve a szarvasmarhát, melynek jóléte alapvető értéket jelentett a gazdák számára.
- Míg a természetvédők-kutatók egyértelműen negatívan ítélték meg a zsombékosok eltűnését, a gazdálkodók véleménye sokkal heterogénebb volt e tekintetben. A gazdák a hosszú távú fenntarthatóság, a produktivitás és a biodiverzitás szempontjait esetenként más-más súllyal mérlegelték.
- A természetvédők-kutatók belső értéket tulajdonítottak a zsombékosoknak, míg a gazdáknál a hasznosság, az instrumentális érték volt erősebb, de fontosnak bizonyult a kapcsolati érték is. Ez utóbbit mutatták a zsombékosokhoz kapcsolódó személyes történetek is.

A doktori értekezés alapját képező publikációk

Ujházy, N., M. Biró 2018. The ‘Cursed Channel’: utopian and dystopian imaginations of landscape transformation in twentieth-century Hungary. *Journal of Historical Geography* 61:1-13. (D1, IF: 1.061)

Ujházy, N., Zs. Molnár, Á. Bede-Fazekas, M. O. †Szabó, M. Biró 2020. Do farmers and conservationists perceive landscape changes differently? *Ecology and Society* 25(3):12. (D1, IF: 4.14)

A doktori értekezéshez kapcsolódó egyéb publikációk

Ujházy, N., M. Biró 2013. A vizes élőhelyek változásai Szabadszállás határában. *Tájökológiai Lapok* 11(2):291-310.

Varga, A., Zs. Molnár, M. Biró, L. Demeter, K. Gellény, E. Miókovics, Á. Molnár, K. Molnár, N. Ujházy, V. Ulicsni, D. Babai. 2016. Changing year-round habitat use of extensively grazing cattle, sheep and pigs in East-Central Europe between 1940 and 2014: Consequences for conservation and policy. *Agriculture, Ecosystems & Environment* 234:142-153.

Havel, A, Á. Molnár, N. Ujházy, Zs. Molnár, M. Biró. 2016. Zsiókások és nádasok legeltetése és egyéb használatai a Duna-völgyi szikes tavak területén a helyi emberek visszaemlékezései alapján. *Természetvédelmi Közlemények* 22:84-95.

Hivatkozott szakirodalmak

- Barnes, T. J., J. S. Duncan, szerk. 1992. *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in The Representation of Landscape*. Routledge, London, UK.
- Benjamin, K., A. Bouchard, G. Domon. 2007. Abandoned farmlands as components of rural landscapes: an analysis of perceptions and representations. *Landscape and Urban Planning* 83:228-244.
- Boelens, R., J. Hoogesteger, E. Swyngedouw, J. Vos, P. Wester. 2016. Hydrosocial territories: a political ecology perspective. *Water International* 41(1):1-14.
- Brannstrom, A., 2012. John Shary, Charles Pease and contested irrigation landscapes in early-twentieth-century South Texas. *Journal of Historical Geography* 38(3):234-246.
- Buijs, A. E., B. Pedroli, Y. Luginbühl. 2006. From hiking through farmland to farming in a leisure landscape: changing social perceptions of the European landscape. *Landscape Ecology* 21:375-389.
- Glózer, R. 2007. Diszkurzív módszerek. pp. 260–268. in É. Kovács, szerk. *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, Magyarország.
- Ingold, T. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. Routledge, London, UK.
- Konkoly-Gyuró, É. 2019. A percepció jelentősége a környezet-és táj kutatásban. *Földrajzi Közlemények* 143(2):158-166.
- Newing, H. 2010. *Conducting Research in Conservation: Social Science Methods and Practice*. Routledge, London, UK.
- Tastle, W. J., M. J. Wierman. 2007. Consensus and dissent: a measure of ordinal dispersion. *International Journal of Approximate Reasoning* 45:531-545.
- Wylie, J. 2007. *Landscape*. Routledge, London, UK.